

DOI: 10.31866/2617-7943.3.2.2020.221102

УДК 913"652"(282.247.32)

АНТИЧНА ГІЛЕЯ У ПОНИЗЗІ ДНІПРА

Сергій Ольговський

Кандидат історичних наук, професор; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні динаміки змін географічної ситуації в пониззі Дніпра, зокрема на Кінбурнському півострові в античний час і освоєння регіону на фоні грецької колонізації Нижнього Побужжя. Під час написання статті застосовані загальнонаукові **методи** та системний підхід до вивчення писемних та археологічних джерел. **Наукова новизна** полягає в порівнянні археологічних і давньогрецьких літературних джерел із палеогеографічними даними, що дало змогу відновити природні умови в античний час у районі Буго-Дніпровського лиману і значно доповнити уявлення про формування греко-варварських зв'язків у регіоні. **Висновки.** Природні умови в районі Буго-Дніпровського лиману неодноразово змінювалися протягом останніх тисячоліть, що було пов'язано із коливанням рівня Чорного моря. З античного часу Кінбурнський півострів був відомий в античній літературній традиції, але мав зовсім іншу конфігурацію берегової лінії й був вкритий листяним лісом. Наприкінці VII ст. до н. е. на березі одного з рукавів дніпровської дельти з'явилося поселення, яке за своїми морфологічними ознаками було визначено як тимчасове сезонне торжище, на якому в теплу пору працювали ремісники – вихідці із Подніпров'я, Балкан, Північного Кавказу й навіть далеких східних областей. Затухання життя на торжищі було пов'язано із заснуванням Ольвії, де прибулі здалеку ремісники могли затримуватися на тривалий час, не залежачи від сезонних змін погоди й орендуючи приміщення для облаштування там тимчасових майстерень. З Ольвії ці майстри могли розповсюджувати свою діяльність і на поселення хори, про що свідчать поодинокі зношені ливарні форми на деяких із них, а також поховання варварського ливарника в Марицинському могильнику неподалік від Ольвії. Після від'їзду майстрів у приміщеннях прибирали і всі рештки майстерень скидали в покинуті льохи або ями, подібні до тієї, що була розкопана в 1982 р.

Ключові слова: Кінбурнський півострів; Ахіллів біг; Тендрівська коса; Тендрівська затока; Ягорлицька затока; Олеські піски; Ягорлицьке поселення; острів Березань; ремісничий центр; сезонне торжище

Вступ

Кінбурнський півострів – унікальний район Нижнього Подніпров'я з оригінальними природно-кліматичними умовами, географічна ситуація, в якому докорінно змінювалася упродовж останніх трьох тисячоліть. Вивчення цього процесу дає

змогу висвітлити деякі питання, пов'язані з освоєнням грецькими колоністами Нижнього Побужжя, зокрема формуванням ольвійської хори та встановленням греко-скіфських зв'язків.

Мета статті

Мета полягає у висвітленні динаміки змін географічної ситуації в пониззі Дніпра, зокрема на Кінбурнському півострові, в античний час і освоєння регіону на фоні грецької колонізації Нижнього Побужжя.

Виклад основного матеріалу

Кінбурнський півострів – земля, овіяна стародавніми легендами і переказами, міститься між Дніпро-Бузьким лиманом і Тендрівською затокою. Адміністративно ця територія розташована в межах Херсонської області, лише західна кінцева частина Кінбурнської коси входить до складу Очаківського району Миколаївської області.

Геологічне походження півострова пов'язане із чисельними коливаннями рівня Чорного моря і впливами дніпровської дельти на місцевий ландшафт. У цьому випадку нас цікавить час грецької колонізації Нижнього Побужжя, тобто середина I тис. до н. е., і тогочасні зміни місцевого ландшафту.

В II тис. до н. е., після тривалої фанаторійської регресії почалась остання німфейська трансгресія моря, тобто підняття рівня води, під час якого було затоплено велику піщану рівнину в пониззі Дніпра. Вода і далі наступала, «підпираючи» стару дніпровську дельту, вклинюючись далеко в сушу. Потім море відступило, залишивши за собою сучасний Дніпро-Бузький лиман, а на суші – язика дрібних лиманів і озер. І хоча, за твердженням спеціалістів, сучасний вигляд півострова сформувався приблизно 1500–2000 років тому, річище Дніпра або поодинокі рукави його дельти, мабуть, ще неодноразово змінювали свій напрямок і сучасна Ягорлицька затока утворилася не пізніше XVIII або навіть XIX ст. Так, на мапах французьких картографів Ніколя Сонсона (1600–1667) (рис. 1) і Гійома Деліля (1675–1726) (рис. 2) її не зображають. Тендрівська коса (Ахіллів біг) у той час була з'єднана із сушею перемичкою, про що писав ще Страбон (VII, 3, 19) і як це позначено на згаданих мапах Сонсона й Деліля. Тепер саме за межами сучасної дуже мілкої Ягорлицької затоки закінчується береговий шельф, на краю якого збереглися рештки стародавньої берегової суші, які відділяють затоку від моря, це невеликі острови Довгий і Круглий. Далі глибина моря сягає до 20 м і більше.

Про підняття рівня моря в останні століття свідчить і те, що у вересні 2020 р. співробітники підводної археологічної експедиції Інституту археології НАНУ виявили на відстані 70 м від берега Кінбурнської коси в морі, на глибині 2,1 м рештки кам'яної будівлі кінця XVIII ст., яка, ймовірно, входила до комплексу Кінбурнської фортеці часів російсько-турецької війни 1787–1791 рр.¹

¹ Користуючись нагодою, висловлюю щиро подяку начальнику підводного загону В. Є. Герасимову за надану інформацію.

Рис. 1. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографу Николи Синсона, видана П'ром Мариєтитом у 1663 р.

Рис. 2. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографу Гійома Деліля, видана Йоганом Ковенсом та Корнелієм Морт'є у 30–40 pp. XVIII ст.

Доречно згадати і про географічне минуле острова Березань, який розташований у гирлі Дніпро-Бузького лиману. М. Ф. Болтенко називає його брилою одеського вапняку, що відірвалася від основного вапнякового масиву на материк, що закінчується Аджиякським мисом, на якому міститься сучасне село Рибаківка (Болтенко, 1960, с. 38). Цей же автор називає й розміри острова: його довжина з півночі на південь дорівнює 852 м, а ширина – 350 м. Щоправда, ці дані були опубліковані ще в 1960 р., а завдяки абразивності, як стверджують спеціалісти, море щороку «з'їдає» в середньому до 0,3 м острівного узбережжя.

У 645 р. до н. е. на острові виникає давньогрецьке поселення, яке ототожнюють із містом Борисфен. На сьогодні тут досліджено міські квартали із кам'яною забудовою, принаймні два храми, керамічну майстерню й декілька майстерень, у яких обробляли, а можливо, і виплавляли залізо.

На початковому етапі свого існування Борисфен був жвавим торговельним центром, куди з'їжджалися місцеві торговці й ремісники із Подніпров'я й Балканського регіону. Але постає закономірне питання: навіщо було засновувати місто на такому маленькому клаптику землі? Якщо це було продиктовано умовами безпеки, то як населення забезпечувало себе всім необхідним. Адже, яким би важливим центром поселення на острові в той час не було, важко уявити, що його мешканці жили тільки привізними продуктами. І ще одне суттєве питання – на сучасному острові немає питної води. Тому не дивно, що ще на початку ХХ ст., коли на острові почали проводити перші археологічні дослідження, було висловлено припущення, що на момент появи в Нижньому Побужжі перших грецьких колоністів острів Березань був з'єднаний із материком. На підтвердження цього С. Д. Пападимитрію наводить дані про глибину протоки між островом і материком, за його свідченням, вона дорівнює загалом 1 м і лише посередині протоки сягає 2 м. Це дало змогу мешканцям навколишніх сіл менше століття тому навіть переганяти на острів худобу для випасу (Лапин, 1966, с. 129).

У звіті М. Ф. Болтенка збереглася фотографія початку 30-х рр. ХХ ст., на якій після різкого згону води від сильного берегового вітру проявилася коса в бік острова Березань від материкового берега (рис. 3). А на мапі французького картографа Ф. П. де Волана 1791 р. частина цієї коси ще була частиною материкового берега (рис. 4).

Сьогодні більша частина Кінбурнського півострова вкрита наносним піском та подекуди солончаковим степом, серед якого трапляються соляні озера.

Ймовірно, ці озера – рештки одного з рукавів дніпровської дельти, який впадав у Ягорлицьку затоку, або ж протікав територією, що згодом стала затокою, і впа-

Рис. 3. Оголена згоном коса від материкового берега з боку с. Рибаківка до острова Березань.
Фото зі звіту М. Ф. Болтенка, 30-ті рр. ХХ ст.

дав у море, і про який Геродот писав: там, у гирлі Борисфену (Дніпра) сама собою осідає безліч солі (IV, 53). Водночас мова не може йти про основне русло Дніпра, адже Геродот тут же пише, що Борисфен поблизу моря вже потужна ріка і від моря відома на сорок днів плавання до землі Герра, а також у гирлі утворюється лиман, у який впадає, приєднуючись до Борисфену, Гіпаніс (Південний Буг). Тобто це судноплавна його частина і у тамтешніх глибинах видобувати сіль було просто неможливо. Не зважаючи на істотні відмінності між мапами Н. Сансона і Г. Деліля, можна стверджувати, що конфігурація і природні умови Кінбурнського півострова за останні сторіччя зазнали суттєвих змін.

Рис. 4. Карта острова Березань французького картографа Ф. П. де Волана 1791 г.

123

К. К. Шилик, який докладно вивчав палеографію Нижнього Побужжя в античний час, вважає, що загальна ширина акваторії Бузького лиману на той момент була меншою на 1,5 км, а Дніпровського – на 3-4 км (Шилик, 1975, с. 89). Водночас довжину Кінбурнської коси дослідник продовжує майже на 45 км і розміщує її кінцеву частину біля Одеської затоки (рис. 5).

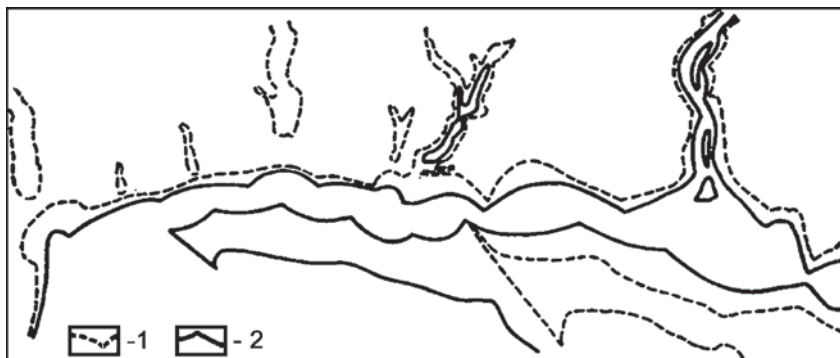

Рис. 5. Реконструкція конфігурації узбережжя Буго-Дніпровського лиману.

1 – сучасна берегова лінія; 2 – берегова лінія за часів фагорійської трансгресії. (За К. К. Шиликом).

М. М. Ієвлев також вважає, що акваторія Березанського й Бузького лиманів була значно вузкою і, посилаючись на свідчення французького інженера й картографа першої половини XVII ст. Гійома Боплана, поміщає в гирлі Бузького лиману піщані острови, а власне сам лиман зображує як систему рукавів, які утворюють дельту (Ієвлев, 1992, с. 132).

Про значні зміни берегової лінії Буго-Дніпровського лиману й Кінбурнського півострова зауважують і І. В. Бруяко та В. А. Карпов (1992, с. 89) (рис. 6). Але реконструкція геологічної й гідрологічної ситуації у Нижньому Побужжі цікавила дослідників лише у зв'язку з топографією Ольвії та її найближчих територій, а поза їхньою увагою залишалися лівий берег Дніпровського лиману, південь Кінбурнського півострова та Ягорлицька затока.

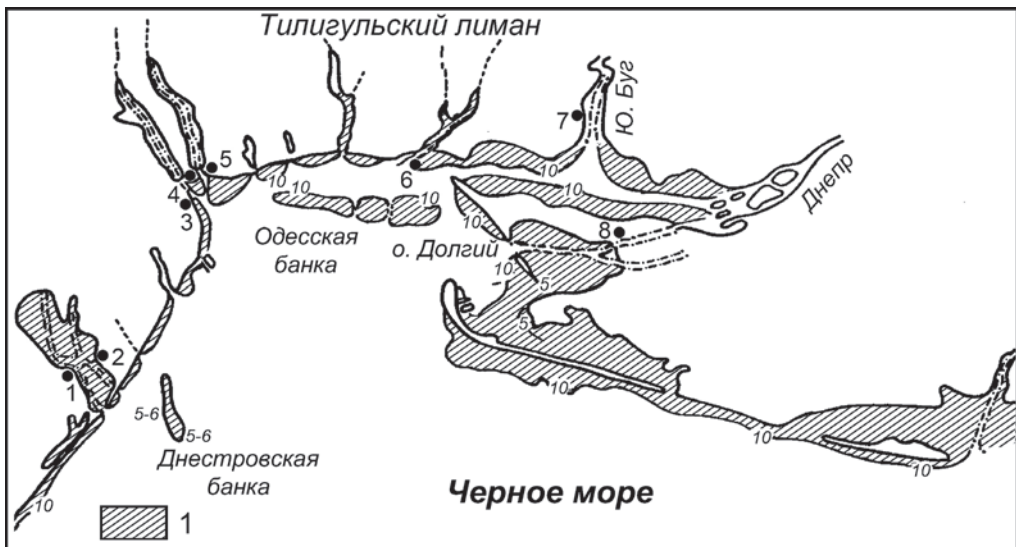

Рис. 6. Берегова Північно-Західного Причорномор'я в античний час.
(За І. В. Бруяко та В. А. Карпенко).

Геродот був чи не перший зі стародавніх авторів, хто писав про Кінбурнський півострів, який в античній традиції називався Гілея. Так, у грецькому варіанті легенди про походження скіфів цей історик розповідає, що Геракл, здійснивши свій черговий подвиг і добувши биків Геріона, переганяв їх до мікенського царя Еврісфея, але однієї негожої ночі в нього зникли коні, якими була запряжена його колісниця. Під час пошуків Геракл дістався Скіфії і, врешті, потрапив до місцевості Гілея, де він у печері зустрів дивну істоту змішаної породи – напівдіву, напівзмію. Верхня частина тіла в неї була жіноча, а нижня – зміїна. Саме у цієї істоти і перебували коні, яких, за легендою, вона повернула Гераклу лише після того, як він вступив із нею у зв'язок і вона народила йому трьох синів. Від молодшого із синів, на ім'я Скіф, і походять всі скіфські боги (IV, 9). Ця легенда була популярна в Північному Причорномор'ї протягом тривалого часу. Зображення змієногої праматері скіфів можна бачити на творах скіфо-античної то-

ревтики IV ст. до н. е., наприклад, на золотих бляшках із курганів Куль-Оба та Велика Близниця або ж на кінському налобнику із кургану Цимбалка.

Судячи зі змісту легенди, Гілея була добре відома і грекам-колоністам, і скіфам. Про це свідчить інша розповідь Геродота про трагічну долю скіфського мудреця Анахарсіса, який, хоча й був нащадком царського роду, та на владу в Скіфії не претендував, а відправився мандрувати, відвідав чимало країн і пізнав багато нового і цікавого. Перебуваючи в Греції, Анахарсіс відзначився як визначний філософ, і був визнаний одним із семи найвидатніших мудреців. Він був знайомий із Солонем і брав участь в його реформаторській діяльності. Про нього склали вірші, а у школах Еллади вивчали біографію Анахарсіса.

Ще перебуваючи в Греції, Анахарсіс дав обітницю, якщо йому судилося повернутися додому живим, він буде відправляти обряди, подібні до малоазійського святкування на честь Матері богів. Повернувшись до Скіфії, він попрямував до Гілеї, яка, за свідченням Геродота, розміщена поблизу Ахіллового бігу, і там під час релігійного обряду на грецький зразок був убитий рідним братом, скіфським царем Савлієм, який ревно оберігав патріархальні звичаї скіфів (IV, 76).

Обидві легенди, записані Геродотом, свідчать, що Гілея була місцевістю пустельною, незаселеною, бо, по-перше, згідно з міфологічною традицією, контакти напівбожественних істот із людьми були обмеженими і вони мали жити у віддалених пустельних районах. Для прикладу можна згадати легенду про мудрого кентавра Хірона, який жив в одній із печер Пеліона – лісистого гірського хребта у Фесалії. По-друге, Анахарсіс для відправлення своїх обрядів прийшов до незаселеної землі таємно. Адже він, мабуть, здогадувався, що його чекає, якщо скіфи дізнаються про віроломство ним скіфських звичаїв.

Далі Геродот досить точно описує місце розташування Гілеї серед скіфських земель та річок. За його словами, вона розміщена на південь від місцевості, де мешкають скіфи-землероби, яких ольвіополіти називали борисфенітами. «Якщо перейти Борисфен, то перша від моря – країна Гілея» (IV, 18). З другого боку Гілея обмежена рікою Гіпакіріс, яка, за словами Геродота, бере початок з озера й тече посеред земель скіфів-кочовиків, впадаючи в море біля міста Каркінітіда (IV, 55). Яку з сучасних річок Геродот назвав Гіпакірісом, незрозуміло. Дослідники припускають, що це можуть бути Інгул, Інгулець, Молочна, Сіверський Донець. Кожна з цих гіпотез має слабкі місця й остаточно питання ототожнення Гіпакіріса досі не вирішено (Доватур и др., 1982, с. 287).

Отже, область Гілея, обмежена річкою Борисфеном з одного боку і Чорним морем – з другого, бере початок від Тендрівської коси (Ахіллів біг) на заході і займає територію Кінбурнського півострова на півдні Херсонської області, простягаючись до загадкової річки Гіпакіріс. М. І. Сокольський намагався визначити довжину Гілеї із заходу на схід в 140 км (Сокольський, 1971, с. 288), але, відміряючи цю відстань, так і не натрапив на Гіпакіріс.

За словами Геродота, у цю землю впадає (в іншому перекладі – цією землею протікає) ще річка Пантікап, що, як і Гіпакіріс, бере початок з озера і не ототожнюється з жодною з нині відомих річок. Пантікап відокремлює землі скіфів-землеробів від скіфів-кочовиків (IV, 47). Вона доступна для кораблів із моря. Але жодна з приток Дніпра для кораблів з моря недоступна.

Говорячи про Гілею, Геродот акцентує увагу на тому, що там багато найрізноманітніших дерев, а в Скіфії ніде, крім Гілеї, не зустрінеш зовсім дерев (IV, 19). У записках мандрівників XIV–XV ст. член Одеського товариства історії і старожитностей Ф. Брун знайшов свідчення, що в середні віки в лісах Геродотової Гілеї було багато хвойних дерев, ліси були густіші й займали значно більшу територію, ніж у XIX ст. (Брун, 1858, с. 238). Одеський археолог П. О. Бурачков, який працював на півдні України у XIX ст., також згадує розповіді свого прадіда про те, що у XVIII ст. від мису Кінбурн до міста Олешки над лиманом був густий, хоча й не суцільний ліс, де росли дуб, береза, вільха, ясень. У лісі водилося багато диких кіз, свиней і навіть оленів. Крім того, в лісі було багато старих пеньків, які свідчили, що колись він був ще густішим (Бурачков, 1875, с. 3). Ці свідчення підтверджуються дослідженнями біологів і ґрунтознавців. Так, пилковий аналіз з Кардашинського торфовища поблизу Цюрупинська підтвердив, що у період пізнього голоцену тут росли дуб, в'яз, вільха, береза, граб, клен, липа, сосна (Острроверхов, 1979, с. 116).

Сама назва Гілея перекладається із давньогрецької мови як лісиста місцевість, полісся. Це знайшло відбиток і в сучасній топоніміці цього району. Так колишня назва м. Цюрупинськ, що на березі р. Конка, на Херсонщині – Олешки – походить від назви місцевості – Полісся, Олісся, Олешья. На цьому місці у 1711–1728 рр. розміщувалась Олешківська Січ, а зараз великий навколишній піщаний масив називається Олешківськими пісками. Хоча відсутність лісів уже на початку XIX ст. зумовила помилкове трактування назви міста – Олешки, від імені Олексій. Наприклад, у російськомовному виданні «Большая Советская энциклопедия» в статті про м. Цюрупинськ пишеться, що колишня назва міста – **Алешки**, хоча в іншому томі є окрема стаття вже про м. **Олешки** (виділено мною – С. О.), нинішня назва якого – Цюрупинськ (Ольговский, 2014, с. 96). І. С. Забелін у XIX ст. допускав назву міста як Алешки, так і Олешки, але походження назви пов'язував із літописним Олешшям – городищем-пристанню у пониззі Дніпра, де в 1084 р. князь Давид Ігорович захопив і пограбував греків або грековичів. Розташовувався цей торговельний осередок посеред суцільного лісу і назва Олешшя означало лісисту місцевість (Забелін, 1895, с. 1, 2). Нині робляться спроби відновити на Кінбурнському півострові ліс, але через зміни кліматичних умов і ландшафту, спричинених коливанням рівня моря, це можна зробити лише частково.

Зараз ця місцевість вкрита солончаковим степом, подекуди збереглись соляні озера, у яких мешканці із прибережних сіл і досі добувають сіль. Місцями ростуть невеликі, насаджені останнім часом, лісові масиви. У прибережній частині Кінбурнський півострів вкритий піщаними кучугурами, із яких вітром іноді видуває стародавні речі й навіть поодинокі поховання різних епох, які не пов'язані із конкретними пам'ятками.

Місцеві старожили розповідають, що на Кінбурнському півострову справді протікала дніпровська протока, яка називалася Козацькою і через яку, ще в стародавні часи, козаки, здійснюючи свої морські походи, потрапляли із Дніпра в море, оминаючи турецьку фортецю Очаків. Але ні на сучасних мапах, ні на згаданих мапах XVII–XVIII ст. жодні протоки непомічені, крім того, не було

ні Кінбурнської коси, ні Ягорлицької затоки. Проте на вказаних вище картах К. К. Шіліка, І. В. Бруяко і В. А. Карпенка із сучасними реконструкціями палеогеографічних умов Нижнього Побужжя VII–V ст. до н. е., а також у колективній монографії, присвяченій сільській окрузі Ольвії, на мапі, складеній М. М. Ієвлевим, позначено дві протоки, які протікали територією Кінбурнської коси, з'єднуючи Дніпровський лиман із морем (рис. 7) (Крыжицкий и др., 1989, с. 15, рис. 2).

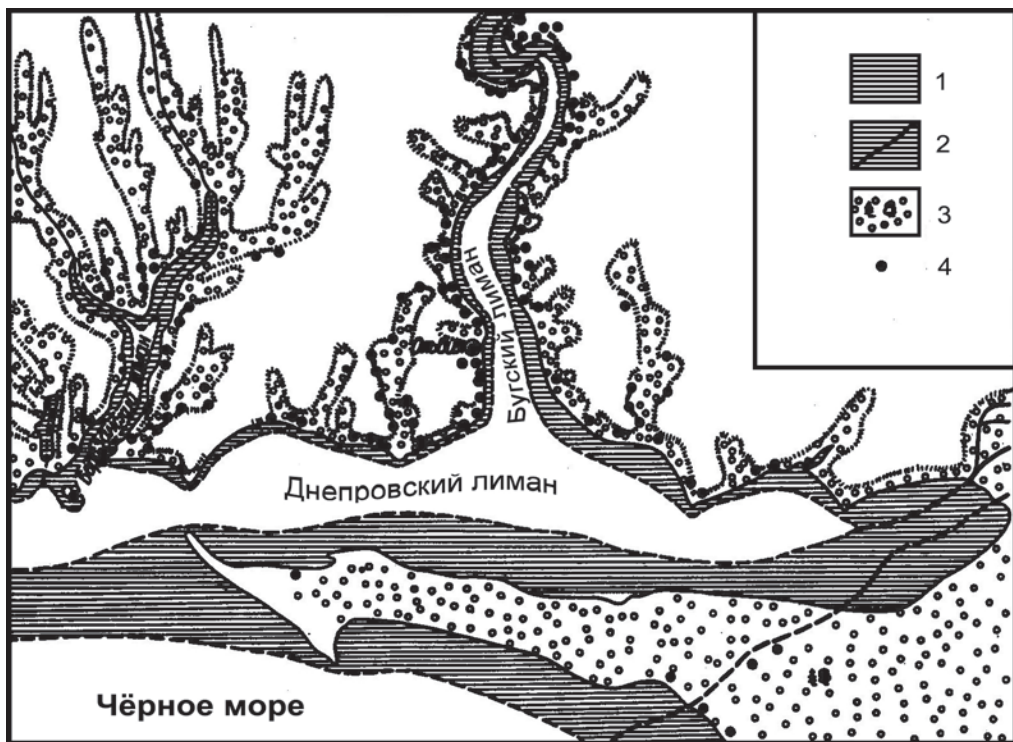

Рис. 7. Палеогеографічна реконструкція узбережжя Буго-Дніпровського лиману у VII – на початку V ст. до н. е. 1 – площа затопленої частини суші; 2 – стародавні протоки дніпровської дельти; 3 – заплавні ліси; 4–7 – поселення та тимчасові стоянки Ольвійської хори.
(За М. М. Ієвлевим).

Яку ж роль відігравала ця територія в античні часи, якщо про неї часто згадується в античній міфології та історичній традиції?

Донедавна на Кінбурнському півострові були відомі лише кургани доби бронзи і поодинокі знахідки речей скіфського типу, втім непов'язані з конкретними поселеннями чи городищами. Іноді вітром із піщаних дюн виносилися певні предмети з поховань різних епох. Але в 1972 р. під час розвідувальних робіт на місці плантажної оранки за 12 км на північ від с. Іванівка Голопристанського району, на березі Ягорлицької затоки, Херсонська археологічна експедиція Інституту археології виявила поселення архаїчної доби, яке датувалося кінцем

VII–IV ст. до н. е. (Рубан, 1980, с. 122). У науковий обіг ця пам'ятка увійшла під назвою Ягорлицьке поселення.

Топографічні умови поселення складні. Розташоване в прибережних пісках Ягорлицької затоки, воно має лише поодинокі невиразні осередки культурного шару. Житлових або господарських споруд не знайдено, але з піску вітром видувається багато уламків кераміки, виробів зі скла, заліза, міді, свинцю.

Отже, початок існування поселення хронологічно збігається з початком грецької колонізації Нижнього Побужжя, але на відміну від Борисфену на острові Березань або Ольвії, Ягорлицьке поселення мало суто ремісничий характер. Дослідження довели, що його мешканці займалися скловарінням і виготовленням виробів зі скла, обробляли кольорові метали та займалися ливарним ремеслом, обробляли залізо, про що свідчать залізні й мідні шлаки, виплески бронзи, аморфні зливки міді, свинцю, олова, шматки силікату й оплавлені шматочки скла. Деякі речі з бронзи мають ливарні шви, не відрубані ливники або так і залишилися напівфабрикатами, тобто з незакінченою обробкою.

Визначити кордони поселення чи сказати щось конкретне про населення або густоту заселення неможливо. Проте бронзові вироби знаходять собі аналогії у Середньому Подніпров'ї, Фракійському басейні, на Північному Кавказі і навіть у Східному Сибіру. Звертає на себе увагу й те, що у значній кількості виробів, які треба вважати продукцією місцевих ремісників, та відходів виробництва на поселенні практично не виявлено інструментів. Можна назвати лише молот-пуансон, стулку ливарної форми для відливання наконечників стріл та уламки тиглів зі слідами мідних окислів або напливів металу чи силікату. Не виявлено жодних слідів і майстерень з плавильними печами. За такими морфологічними ознаками, а саме: за браком культурного шару, довготривалих житлових споруд і стаціонарних майстерень – можна припустити, що поселення носило тимчасовий, імовірно, сезонний характер і працювали на ньому заїжджі майстри. Бракування знарядь праці ремісників можна пояснити лише тим, що увесь реманент завозився на час роботи або торгівлі продукцією, виготовленою на місці, а після закінчення робочого періоду майстри від'їжджали, забираючи все із собою. Про торговельний характер поселення свідчить і керамічний матеріал, який являв собою, в основному, привізний високохудожній мальований посуд та амфору тару (Рубан, 1980, с. 105), тоді як усі інші знахідки явно варварського походження, що вказує на торговельні контакти грецьких колоністів і з місцевим населенням.

Мобільний або бродячий спосіб виробництва й торгівлі був притаманний у різні часи не тільки кочовим народам. Наприклад, для доби бронзи були властиві поховання ливарників із реманентом, поодинокі знахідки ливарних форм на поселеннях, на яких немає жодних слідів місцевого ремесла, що пояснюється роботою заїжджих майстрів. Із бродячими майстрами пов'язані і чисельні скарби ливарників доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї. Навіть нещодавно кочові цигани, прибувши до якогось населеного пункту, вже через декілька годин продавали зроблені тут же кінські підкови, серпи, коси, леза ножів тощо й затримувались на одному місці, поки їхня продукція мала попит (Бонковська, 1991, с. 22).

Місце для тимчасового ремісничого поселення-торжища було вибрано не випадково. Місцевий ліс давав достатню кількість деревного вугілля, місцеві натрієво-кальцієві піски використовувалися для скловаріння, на узбережжі Дніпро-Бузького лиману є поклади гематитових пісків, які, на думку А. С. Островерхова, могли бути використані заїжджими металургами для видобування заліза. Тобто під час заснування поселення враховувалась насамперед сировинна база. Крім того, поряд із поселенням протікав один із рукавів дніпровської дельти, звідки можна було брати прісну воду, а неподалік є також декілька соляних озер, з яких і в давнину видобували сіль.

З чим же можна пов'язати припинення життя на такому важливому і вигідно розташованому поселенні? Найімовірніше, це було зумовлено заснуванням у пониззі Бугу на початку VI ст. до н. е. Ольвії. Ще донедавна цю грецьку колонію вважали розвиненим ремісничим і торговельним центром, з яким Ягорлицьке поселення не могло витримати конкуренції, бо із самого початку свого існування грецькі ремісники, начебто, налагодили виробництво варварських речей для задоволення потреб місцевого населення. Крім того, йшлося про виділення особливої ольвійської школи художньої обробки кольорових і дорогоцінних металів (Прушевская, 1955, с. 325-355). Але ситуація з кольоровою металообробкою в Ольвії непростя.

За наявності принаймні п'яти відомих на сьогодні металообробних майстерень архаїчного часу в Ольвії не виявлено жодних спеціалізованих інструментів ливарника. Можна назвати лише декілька (до десятка) фрагментів ливарних форм для відливання наконечників стріл, які не були пов'язані з конкретними майстернями, та останнім часом на ділянці Р-25 було виявлено стулку ливарної форми для відливання бляшок із зображенням вовка й голівок хижого птаха, щоправда, V ст. до н. е. (Ольговский, 2016, с. 190). Власне майстерні виглядають досить дивно. Про їхнє виробниче призначення свідчать рештки плавильних горнів, але немає культурного шару зі специфічним заповненням із вугілля, шлаків, виплесків металу тощо, як це характерно для майстерень на Боспорі і в Скіфії. Складається враження, що в цих майстернях провели генеральне прибирання.

Водночас в Ольвії ще в 50-х рр. XX ст. в центральній частині міста розкопали три з'єднані між собою підвальні приміщення, які функціонували в різний час. Одне із цих приміщень тривалий час використовувалося для скидання в нього відходів металообробного виробництва. До глибини 1,40 м воно було заповнене шматками мідних шлаків із вкрапленням металу, перепаленими стінками горнів, уламками тиглів із мідними напливами, шматками деревного вугілля, а також поламаними і бракованими мідними виробами (Славін, 1962, с. 10), тобто тим, що власне мало сформувати культурний шар у майстернях.

А у процесі дослідження 1982 р. у Верхньому місті було виявлено яму з аналогічним заповненням. Разом зі шлаками, перепаленими шматками стінок горнів у цій ямі знайдено дельфінчик і монету-стрілку, що може свідчити про скидання виробничих відходів тривалий час (Назаров, 1987, с. 112). Ніде, ні на Боспорі, ні в Скіфії майстерні так ретельно не прибирали. А це може свідчити, що в ольвійських майстернях працювали не місцеві постійні майстри, а тимчасові заїжджі.

Як висновок, зауважмо, що із налагодженням життя в Ольвії майстри, які працювали на Ягорлицькому торжищі, почали перебиратись в місто зі значно більшою кількістю населення та вищою організацію економічного життя через широкий попит на їхню продукцію. Майстри могли затримуватись в місті, орендуючи приміщення, де облаштовували майстерні, які водночас були і торговельними лавками-ергастеріями. Із Ольвії заїжджі майстри могли розповсюджувати свою діяльність і на периферію, обслуговуючи сільське населення ольвійської хори. Про це свідчать поодинокі знахідки глиняних ливарних форм на приольвійських поселеннях, де не виявлено жодних слідів обробки металів, а також поховання варварського ливарника в Марицинському могильнику, що неподалік від Ольвії, супроводжене ливарною формою. Думки, що це поховання належало грецькому майстру, не обґрунтовані, адже воно було здійснене з дотриманням ритуалу поховань ранньоскіфських курганів Посулля (Ольговский, 2014, с. 142, 146).

Після від'їзду ремісників майстерню прибирали, викидаючи всі рештки виробничої діяльності, для чого були використані згадані об'єкти із відходами ливарного ремесла.

Висновки

Природні умови в районі Буго-Дніпровського лиману неодноразово змінювалися упродовж тисячоліть, що було пов'язано із коливанням рівня Чорного моря. Суттєві зміни помітні навіть протягом останніх століть. З античного часу Кінбурнський півострів був відомий в античній літературній традиції, але тоді він мав зовсім іншу конфігурацію берегової лінії й був вкритий листяним лісом.

Наприкінці VII ст. до н. е. на березі одного з рукавів дніпровської дельти виникло поселення, за своїми морфологічними ознаками – тимчасове сезонне торжище, на якому в теплу пору працювали ремісники, за характером продукції яких було визначено, що це вихідці із Середнього Подніпров'я, Балкан, Північного Кавказу і навіть далеких східних областей – Приуралля і Східного Сибіру. Затухання життя на торжищі пов'язано із заснуванням Ольвії, куди з налагодженням життя поступово перебрались і бродячі майстри з Ягорлицького поселення-торжища. В Ольвії вони могли затримуватися на тривалий час, там вони налагодили виробництво власної продукції, водночас розповсюджуючи свою діяльність і на поселення хори.

Список посилань

- Болтенко, М. Ф. (1960). Исторические судьбы острова Березани. В М. С. Синицын (Ред.), *Записки Одесского археологического общества* (Т. 1(34), с. 38-46). Одесское книжное издательство.
- Бонковська, С. М. (1991). *Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.)*. Наукова думка.
- Брун, Ф. (1858). О позднейших названиях Древней Гилеи. В *Записки Одесского общества истории и древностей* (Т. 4, с. 237-243). Одесская городская типография.

- Бруяко, И. В., & Карпов, В. А. (1992). Древняя география и колебания уровня моря (на примере Северо-Западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). *Вестник древней истории*, 2(201), 87-97.
- Бурачков, П. О. (1875). О местоположении древнего города Каркинитеса и монетак ему принадлежащих. В *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей* (Т. 9, с. 3-133). Алексомати.
- Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., & Шишова, И. Л. (1982). *Народы нашей страны в «Истории» Геродота*. Наука.
- Ієвлєв, М. М. (1992). Природні умови та господарська діяльність Ольвійської держави у VII – V ст. до н. е. В С. В. Паньков (Ред.), *Стародавнє виробництво на території України* (с. 129-140). Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., & Отрешко, В. М. (1989). *Сельская округа Ольвии*. Наукова думка.
- Лапин, В. В. (1966). *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Наукова думка.
- Назаров, В. В. (1987). Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии. В Е. В. Максимов (Ред.), *Актуальные проблемы историко-археологических исследований* (с. 112). Наукова думка.
- Ольговский, С. Я. (2014). *Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII–V вв. до н. э.* Университет Дмитрия Пожарского.
- Ольговский, С. Я. (2016). Новая литейная форма из Ольвии и ольвийская металлообработка позднеархаического времени. *Revista arheologica*, 12(1-2), 189-198.
- Островерхов, А. С. (1979). К вопросу о сырьевой базе античных ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов. *Вестник древней истории*, 3, 114-126.
- Прушевская, Е. О. (1955). Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса. В В. Ф. Гайдукевич, & М. И. Максимова (Ред.), *Античные города Северного Причерноморья* (с. 325-355). Академия наук СССР.
- Рубан, В. В. (1980). О датировке Ягорлыцкого поселения. В В. А. Анохин (Ред.), *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья* (с. 104-114). Наукова думка.
- Славін, Л. М. (1962). Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста. В Л. М. Славін (Ред.), *Археологічні пам'ятки УРСР* (Т. 11, с. 3-32). Академія наук УРСР.
- Сокольский, Н. И. (1971). *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Наука.
- Шилик, К. К. (1975). К палеографии Ольвии. В С. Н. Бибииков, Ю. И. Козуб, & С. Д. Крыжицкий (Ред.), *Ольвия* (с. 51-91). Наукова думка.

References

- Boltenko, M. F. (1960). Istoricheskie sud'by ostrova Berezani [Historical Destinies of Berezan Island]. In M. S. Sinityn (Ed.), *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva [Notes of the Odessa Archaeological Society]* (Vol. 1(34), pp. 38-46). Odesskoe Knizhnoe Izdatel'stvo [in Russian].
- Bonkovska, S. M. (1991). *Kovalstvo na Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Blacksmithing in Ukraine (XIX – early XX Centuries)]*. Naukova Dumka [in Ukrainian].

- Brun, F. (1858). O pozdneishikh nazvaniyakh Drevnei Gilei [About the Later Names of Ancient Gilea]. In *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities] (Vol. 4, pp. 237-243). Odesskaya Gorodskaya Tipografiya [in Russian].
- Bruyako, I. V., & Karpov, V. A. (1992). Drevnyaya geografiya i kolebaniya urovnya morya (na primere Severo-Zapadnoi chasti Chernomorskogo basseina v antichnyuyu epokhu) [Ancient Geography and Fluctuations of the Sea Levels (The North-West Part of the Black Sea in Antiquity)]. *Journal of Ancient History*, 2(201), 87-97 [in Russian].
- Burachkov, P. O. (1875). O mestopolozhenii drevnego goroda Karkinitesa i monetakh emu prinadlezhashchikh [On the Location of the Ancient City of Karkinites and the Coins Belonging to it]. In *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei* [Notes of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities] (Vol. 9, pp. 3-133). Aleksomati [in Russian].
- Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., & Shishova, I. L. (1982). *Narody nashei strany v "Istorii" Gerodota* [The Peoples of Our Country in the "History" of Herodotus]. Nauka [in Russian].
- Ilieviev, M. M. (1992). Pryrodni umovy ta hospodarska diialnist Olviiskoi derzhavy u VII – V st. do n. e. [Natural Conditions and Economic Activity of the Olbia State in the VII – V Centuries BC]. In S. V. Pankov (Ed.), *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy* [Ancient Production on the Territory of Ukraine] (pp. 129-140). Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Lapin, V. V. (1966). *Grecheskaya kolonizatsiya Severnogo Prichernomor'ya* [Greek Colonization of the Northern Black Sea Region]. Naukova Dumka [in Russian].
- Nazarov, V. V. (1987). Novye dannye o bronzoliteinom remesle Ol'vii [New Data on the Bronze Casting of Olbia]. In E. V. Maksimov (Ed.), *Aktual'nye problemy istoriko-arkheologicheskikh issledovaniy* [Actual Problems of Historical and Archaeological Research] (p. 112). Naukova Dumka [in Russian].
- Olgovskiy, S. Ya. (2014). *Tsvetnaya metalloobrabotka Severnogo Prichernomor'ya VII–V vv. do n. e.* [Non-ferrous Metalworking of the Northern Black Sea Region of the VII – V Centuries BC]. Dmitry Pozharsky University [in Russian].
- Olgovskiy, S. Ya. (2016). Novaya liteinaya forma iz Ol'vii i ol'viiskaya metalloobrabotka pozdnearkhaicheskogo vremeni [New Mold from Olbia and Olbia Metalworking of the Late Archaic Time]. *Revista Arheologica*, 12(1-2), 189-198 [in Russian].
- Ostroverkhov, A. S. (1979). K voprosu o syr'evoi baze antichnykh remeslennogo proizvodstva v raione Dneprovskogo i Bugskogo limanov [On the Question of the Raw Material Base of Antique Handicraft Production in the Area of the Dnieper and Bug Estuaries]. *Journal of Ancient History*, 3, 114-126 [in Russian].
- Prushevskaya, E. O. (1955). Khudozhestvennaya obrabotka metalla Ol'vii, Bospora i Khersonesa [Artistic Processing of Metal in Olbia, Bosporus and Chersonesos]. In V. F. Gaidukevich & M. I. Maksimova (Eds.), *Antichnye goroda Severnogo Prichernomor'ya* [Ancient Cities of the Northern Black Sea Region] (pp. 325-355). Akademiya Nauk SSSR [in Russian].
- Ruban, V. V. (1980). O datirovke Yagorlytskogo poseleniya [On the dating of the Yagorlytsk settlement]. In V. A. Anokhin (Ed.), *Issledovaniya po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomor'ya* [Research in the Ancient Archeology of the Northern Black Sea Region] (pp. 104-114). Naukova Dumka [in Russian].
- Shilik, K. K. (1975). K paleografii Ol'vii [Towards the paleography of Olbia]. In S. N. Bibikov, Yu. I. Kozub & S. D. Kryzhitskii (Eds.), *Ol'viya [Olbia]* (pp. 51-91). Naukova Dumka [in Russian].

- Slavin, L. M. (1962). Olviiski kvartaly tsentralnoi chastyny Verkhnoho mista [Olbia Quarters of the Central Part of the Upper Town]. In L. M. Slavin (Ed.), *Arkheolohichni pamiatky URSR [Archaeological Sites of the USSR]* (Vol. 11, pp. 3-32). Akademiia Nauk URSR [in Ukrainian].
- Sokolskii, N. I. (1971). *Derevoobrabatyvayushchee remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya [Woodworking Craft in the Ancient States of the Northern Black Sea Coast]*. Nauka [in Russian].

ANCIENT GILEA IN THE LOWER DNEIPER

Serhii Olhovskiy

PhD in History, Professor:

e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312

Kiev National University of Culture and Arts, Kiev, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to highlight the dynamics of changes in the geographical situation in the lower reaches of the Dnieper, in particular on the Kinburn peninsula in ancient times and the development of the region against the background of the Greek colonization of the Lower Bug region. **Methodology.** When writing the article, general scientific methods and a systematic approach to the study of written and archaeological sources were used. **The scientific novelty** lies in the comparison of archaeological and ancient Greek literary sources with paleogeographic data, which made it possible to restore natural conditions in the area of the Bugo-Dnieper estuary and significantly supplement the idea of the formation of Greek-barbarian relations in the region. **Conclusions.** The natural conditions in the area of the Bugo-Dneprovsky estuary changed repeatedly over the past millennia, which was associated with fluctuations in the Black Sea level. Significant changes also took place after the 17th-18th centuries. In ancient times, the Kinburn Peninsula was known in antique literature, but it had a completely different configuration of the coastline and was covered with dense deciduous forest. At the end of the seventh century BC on the banks of one of the branches of the Dnieper delta, a settlement arose, which, by its morphological characteristics, was defined as a temporary seasonal marketplace, where artisans, people from the Dnieper region, the Balkans, the North Caucasus and even the distant eastern regions, worked in the warm season. The fading of life in the marketplace was associated with the founding of Olbia, where artisans who came from afar could stay for a long period, regardless of seasonal changes in the weather and renting premises for setting up temporary workshops there. From Olbia, those craftsmen could extend their activities to the chora settlements, as evidenced by the worn-out clay molds on some of them, and the burial of a barbarian caster in the Marytsynskiy burial ground near Olbia. When the lease expired, the craftsmen left, and the premises were cleaned and all traces of craft activities were dumped into an abandoned basement room in the Upper Town, excavated in the 50s of last century or into pits similar to the one that was excavated in 1982.

Keywords: Kinburn Peninsula; Akhillov Bih (Achilles' run); Tendra Spit; Tendra Bay; Yagorlytsky Bay; Olesh Sands; Yagorlytsky settlement; Berezan island; craft centre; seasonal marketplace

АНТИЧНАЯ ГИЛЕЯ В НИЗОВЬЕ ДНЕПРА

Сергей Ольговский

Кандидат исторических наук, профессор:

e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312

Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Цель статьи состоит в освещении динамики изменений географической ситуации в низовье Днепра, в частности на Кинбурнском полуострове в античное время и освоения региона на фоне греческой колонизации Нижнего Побужья. При написании статьи использованы общенаучные **методы** и системный подход к изучению письменных и археологических источников. **Научная новизна** состоит в сопоставлении археологических и древнегреческих литературных источников с палеогеографическими данными, что позволило восстановить природные условия в районе Буго-Днепровского лимана и значительно дополнить представление про формирование греко-варварских отношений в регионе. **Выводы.** Природные условия в районе Буго-Днепровского лимана неоднократно менялись на протяжении последних тысячелетий, что было связано с колебаниями уровня Черного моря. Значительные изменения произошли и после XVII–XVIII вв. В античное время Кинбурнский полуостров был известен в античной литературе, но имел совсем иную конфигурацию береговой линии и был покрыт густым листовым лесом. В конце VII в. до н. э. на берегу одного из рукавов днепровской дельты возникло поселение, которое по своим морфологическим характеристикам было определено как временное сезонное торжище, на котором в теплую пору года работали ремесленники – выходцы из Поднепровья, Балкан, Северного Кавказа и даже далеких восточных областей. Затухание жизни на торжище было связано с основанием Ольвии, где приехавшие издалека ремесленники могли задерживаться на длительный период, не завися от сезонных изменений погоды и арендуя помещения для устройства там временных мастерских. Из Ольвии эти мастера могли распространять свою деятельность и на поселения хоры, о чем свидетельствуют изношенные глиняные литейные формы на некоторых из них, и погребение варварского литейщика в Марицинском могильнике неподалеку от Ольвии. По истечению срока аренды мастера уезжали, а в помещениях производилась уборка и все следы ремесленной деятельности сбрасывались в заброшенное подвальное помещение в Верхнем городе, раскопанное в 50-х гг. прошлого столетия или в ямы, подобную той, что была раскопана в 1982 г.

Ключевые слова: Кинбурнский полуостров; Ахиллов Бег; Тендровская коса; Тендровский залив; Ягорлыцкий залив; Олешские пески; Ягорлыцкое поселение; остров Березань; ремесленный центр; сезонное торжище

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.